

УДК 658.310.7

Овчаренко Є. І., к.е.н., доцент кафедри менеджменту та економічної безпеки Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (Україна)

ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ КОНТУР ПОНЯТТЯ ПІДПРИЄМСТВА ТА ЙОГО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Досліджено поняття "підприємство" та понятійні ознаки, що формують праксеологічний контур призначення підприємства. Структуровані підходи до тлумачення економічної безпеки підприємства за родовими ознаками у контексті можливостей рішення тривіальних управлінських завдань у межах певного підходу. Визначений науковий тезаурус і ознаки класифікації поняття "система економічної безпеки підприємства" відповідно до різних способів інтерпретації поняття "підприємство", що дає можливість упорядкувати належним чином компоненти цієї системи і встановити закономірності і принципи їх взаємодії саме на рівні такого об'єкту забезпечення безпеки як підприємство. Здійснено доемпіричне визначення точок дотику у розумінні понять підприємства і системи його економічної безпеки для обґрунтування вибору понятійного контура, який може бути покладений в основу формування системи. Запропоновано зв'язувати економічну безпеку підприємства із здатністю підприємства функціонувати відповідно до свого призначення, виправдовуючи економічні очікування учасників. Основною ознакою настання економічної небезпеки для підприємства є створення таких умов функціонування, при яких потрібна зміна домінуючих економічних стереотипів учасників і, як наслідок, зміна сталого економічного способу функціонування.

Ключові слова: підприємство; економічна безпека; підхід; система.

Літ. 8.

Овчаренко Е. И.

ПРАКСЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТУР ПОНЯТИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ И ЕГО ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Исследовано понятие "предприятие" и понятийные признаки, которые формируют праксеологический контур предназначения предприятия. Структурированы подходы к толкованию экономической безопасности предприятия по родовым признакам в контексте возможностей решения тривиальных управленческих задач в пределах определенного подхода. Определен научный тезаурус и признаки классификации понятия "система экономической безопасности предприятия" в соответствии с различными способами интерпретации понятия "предприятие", что дает возможность упорядочить должным образом компоненты этой системы и установить закономерности и принципы их взаимодействия именно на уровне такого объекта обеспечения безопасности как предприятие. Осуществлено доемпирическое определение точек соприкосновения в понимании понятий предприятия и системы его экономической безопасности для обоснования выбора понятийного контура, который может быть положен в основу формирования системы. Предложено связывать экономическую безопасность предприятия со способностью предприятия функционировать в соответствии со своим назначением, оправдывая экономические ожидания участников. Основным признаком наступления экономической опасности для предприятия является создание таких условий функционирования, при которых необходимо изменение доминирующих экономических стереотипов участников и, как следствие, изменение устоявшегося экономического способа функционирования.

Ключевые слова: предприятие; экономическая безопасность; подход; система.

Ovcharenko E. I.

PRAEIOLOGICAL CONTOUR OF CONCEPTS OF THE ENTERPRISE AND ITS ECONOMIC SECURITY

Background: Definition of the scientific thesaurus and classification signs of concept "system of economic security of the enterprise" according to different concepts of interpretation of concept "enterprise" will allow to order properly components of this system and to determine consistent patterns and the principles of their interaction at the level of such object of security, as the enterprise. Results: The concept "enterprise" and conceptual signs which form a praxeological contour of mission of the enterprise is investigated. The pragmatic aspect of specific activity at the enterprise from ensuring economic security is considered. Approaches to interpretation of economic security of the enterprise for patrimonial signs in a context of opportunities of the solution of trivial administrative tasks within a certain approach are structured. Conclusions: It is offered to connect economic security of the enterprise with ability of the enterprise to function in compliance with the

appointment, meeting economic expectations of participants. The main sign of approach of economic danger is creation of such operating conditions under which change of prevailing economic stereotypes and, as a result, change of the settled economic way of functioning is required.

Keywords: *enterprise; economic security; approach; system.*

Постановка проблеми. Підприємство є ядром економічної системи будь-якої держави. Саме на рівні підприємства визначаються умови та формуються засади добробуту як країни в цілому, так і окремого громадянина. Сутність та результативність процесів, що протікають у кожному окремому підприємстві, є квінтесенцією макроекономічних, макрополітичних та макросоціальних явищ і процесів у суспільстві. Економічне та соціальне благополуччя держави та громадянина невідривно пов'язано саме з діяльністю підприємств. Переоцінити значення такого феномена як підприємство в соціально-економічному житті країни взагалі неможливо.

Виняткова важливість підприємства і як суб'єкта соціально-економічної системи у державі, і як соціально-економічного поняття зумовила науково-практичний інтерес до нього, який налічує вже декілька століть. Змінюються епохи, технологічні та економічні уклади, політичні устрої, народжуються та зникають цілі держави, відбуваються світові війни, світове суспільство поглинають глобалізаційні процеси, а проблематика призначення, створення та функціонування підприємств залишається однією з центральних у низці наук та наукових напрямів. Але, слід зазначити, що сучасна наука і не має на меті жодним чином уповільнювати чи згортати подібні дослідження. Особливістю дослідницьких процесів навколо наукової категорії підприємства є абсолютна різнонаправленість цілей таких досліджень. З одного боку, окремі науки та наукові сфери досліджують теорію та практику підприємств з різними науковими цілями, з другого боку, дослідження провадяться на різних гносеологічних платформах, з третього боку, дослідницький інтерес щодо підприємств зосереджується на окремих парадигмальних, синтагматичних або прагматичних аспектах. В цілому, можна говорити про безупинне розширення спектру наукових та дослідницьких інтересів у царині підприємств.

Дослідження поняття підприємства, його праксеологічного аспекту, повинне бути покладене у основу теорії та практики створення систем економічної безпеки підприємства (надалі СЕБП). Визначення наукового тезаурусу та класифікаційних ознак поняття "система економічної безпеки підприємства" у відповідності до різних концепцій тлумачення поняття "підприємство" видається важливим науковим завданням, виконання якого дозволить впорядкувати належним чином компоненти цієї системи та встановити закономірності та принципи їхньої взаємодії саме на рівні такого об'єкта забезпечення безпеки, як підприємство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науці виокремились три напрями дослідження підприємств, які мають на меті визначити сутність поняття "підприємство" та надати йому відповідних класифікаційних ознак. Це дослідження підприємства крізь призму ознак, функцій або сукупності людей. Кожен з цих напрямів досліджень взятий "на озброєння" ортодоксальною наукою і слідством цього є поява окремої сфери досліджень підприємства та формування таких підходів до тлумачення поняття "підприємство" як юридичний, економічний та соціально-психологічний. Кожен з цих підходів переслідує власні дослідницькі цілі і використовує результати досліджень для власних потреб. Тому слід уникати будь-яких порівнянь позицій різних наукових підходів з огляду на те, що результати таких досліджень є неспівставними. Наводити окремі думки представників вказаних наукових підходів у межах статті є недоцільним з огляду на їх багаточисельність.

Система економічної безпеки підприємства, як наукова категорія, будується у наш час з різних боків. Найбільш уживаним є підхід до тлумачення цього поняття крізь призму поняття економічної безпеки. Останнім часом до формування змісту поняття СЕБП долучаються аспекти системології, що мають на меті конкретизувати та пояснити основи системності у царині економічної безпеки. Та найменша частина досліджень поняття СЕБП відштовхується саме від поняття "підприємство", складу та взаємодії його елементів, при тлумаченні сутності безпекозабезпечувальних процесів на підприємстві, як загалом різновиду процесів на підприємстві. Але для того, щоб розуміти, яким же чином додавання до складу підприємства сукупності безпекозабезпечувальних компонентів дозволить підприємству забезпечити та підтримувати необхідний рівень економічної безпеки, потрібно саме послідовно розглядати сутність та семіотику понять "підприємство", "безпека", "економічна безпека підприємства" та "система економічної безпеки підприємства".

В межах нашого дослідження не має сенсу повторювати результати багаточисельних досліджень та узагальнень щодо історії, етимології та хронології розвитку поняття "економічна безпека підприємства" з огляду на те, що це не є важливим науковим результатом. Для того щоб отримати повне уявлення про загал тлумачень цього поняття доцільно використати результати декількох докторських дисертацій, які захищені за спеціальністю 21.04.02 – Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності. Це дослідження докторів економічних наук І.А. Белоусової [1], О.М. Ляшенко [2] та І.П. Шульги [3].

Наукові дослідження вказаних вчених базуються на ретельному вивченні наразі доступної наукової літератури з проблематики економічної безпеки. У дисертації І.А. Белоусової використано близько 180 літературних джерел щодо економічної безпеки, у дисертації О.М. Ляшенко – близько 200, у дисертації І.П. Шульги – близько 150. Але слід відзначити, що переважна частина списків використаних джерел у вказаних дисертаціях є повторюваною. Крім того, в Україні та в країнах близького зарубіжжя захищено більше ста кандидатських дисертацій з проблематики економічної безпеки, але в списках використаної літератури таких дисертацій вказуються практично одні й ті ж літературні джерела.

При цьому слід відзначити, що наукові галузі, у межах яких досліджується проблематика економічної безпеки підприємства, є принципово різними у країнах СНД та країнах з розвинутою ринковою економікою, таких як США, Німеччина, Японія тощо, де окремо досліджувані є рівень національної (федеральної) безпеки, а безпека діяльності суб'єктів мікрорівня – підприємства або окремої особи – досліджується відповідними науками у розрізі функціональних складових безпеки: ризикологією, фінансовим менеджментом, інформаційним менеджментом, менеджментом персоналу, юридичними науками тощо. Зважаючи на це, серед вчених країн далекого зарубіжжя важко виокремити тих, що досліджують виключно питання економічної безпеки підприємства або суб'єкта господарювання. Тому у західній науковій літературі майже неможливо віднайти ознаки окремої теорії чи концепції, що мала б назву на кшталт "економічна безпека суб'єкту господарювання (підприємства)".

Серед вітчизняних та російських вчених немає одностайності щодо назви наукового напрямку, пов'язаного з економічною безпекою підприємства. У літературі зустрічаються "безпекознавство", "безпекологія", "сек'юритологія", російською "безопасность-менеджмент организации" та інші. Це є своєрідним свідомством того, що не варто шукати навіть натяків на усталеність наукових поглядів на ключові поняття у царині економічної безпеки у той час, коли відповідна наука не в змозі визначитися навіть з власною назвою.

Але безвідносно до будь-яких альтернативних варіантів тлумачення поняття "економічна безпека підприємства" слід розуміти, що в це поняття включено певний набір суб'єктів, об'єктів та відносин між ними, що існує у межах підприємства. Підприємство, у випадку з системою його економічної безпеки, відіграє ту ж саму парадигмальну роль – спрощення, впорядкування та здешевлення певних відносин, у даному випадку, відносин із забезпечення економічної безпеки підприємства. Тобто включення набору суб'єктів, об'єктів та відносин щодо забезпечення економічної безпеки до складу підприємства також має на меті спрощення, впорядкування та здешевлення такого забезпечення. Але постає питання – за рахунок чого це стає можливим?

Невирішеною частиною загальної проблеми формування СЕБП слід вважати визначення теоретичних та концептуальних основ тлумачення поняття "підприємство" відносно вивчення соціальних, психологічних та поведінкових аспектів взаємовідносин учасників на підприємстві, що дозволять визначити праксеологічний контур поняття "підприємство", який парадигмально та прагматично узгоджується з вимогами формування СЕБП.

Метою статті є теоретичне доемпіричне визначення праксеологічних точок дотику у розумінні понять підприємства та системи його економічної безпеки для обґрунтування вибору понятійного контуру, що може бути покладений у основу формування СЕБП.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головною подібністю наукових підходів, що вивчають феномен підприємства, є визнання того, що підприємство, у будь-якому випадку, створюється з метою чи-то впорядкування, чи-то спрощення, чи-то здешевлення певних господарських та соціальних відносин між суб'єктами, що залучені та об'єднані у певному підприємстві. Рушієм бажання створити підприємство є можливість отримати організаційні та економічні вигоди від такого об'єднання. Натомість, головною відмінністю у тлумаченнях поняття "підприємство" є розуміння того, які ж саме вигоди можна отримати? Історично першим розуміння вигод було "об'єктивним", тобто вигоди були пов'язані з економією ресурсів та організаційних витрат. Згодом, розуміння вигод було зміщено у бік "суб'єктивних" вигод, тобто вигоди були пов'язані з підвищенням впорядкованості та результативності спільної діяльності людей у межах підприємства за рахунок визнання поведінкових аспектів спільної діяльності та впорядкування міжособових та внутрішньокolleктивних відносин людей. Якщо "об'єктивне" розуміння вигод дозволило привнести в процедури управління підприємствами використання об'єктивних цільових критеріїв, то "суб'єктивне" розуміння зумовило виокремлення та використання функціональних підсистем у системі управління підприємством та, згодом, і використання моделей управління, що базуються на організаційній поведінці, та моделей ситуаційного управління. Простіше кажучи, можливість використання не лише прибутковості діяльності підприємства у якості головної управлінської цілі, а й інших аспектів діяльності (наприклад: якості, конкурентоздатності, економічної стійкості, іновативності, екологічності, соціальної відповідальності тощо) дозволило сучасним підприємствам суттєво підвищити власну стійкість та адаптивність до змін у швидкозмінному та агресивному зовнішньому середовищі діяльності підприємства та суттєво подовжити строк власного існування. Цього вдається досягти, у тому числі, не лише за рахунок суто технічних, ресурсних та

адміністративних питань, а і за рахунок використання людського потенціалу та потенціалу людських відносин. Наприклад, рівень якості, іноваційності та конкурентоздатності продукції залежить не лише від технічного, технологічного оснащення виробництва, а, у немалій мірі, від бажання працівників забезпечувати такий рівень. При цьому бажання працівників є змінною величиною, а його підтримка на максимальному рівні – дуже складним управлінським завданням.

Не є виключенням безпекозабезпечувальні процеси на підприємстві та їх "продукти". Підсумовуючи систематизацію існуючих підходів до тлумачення поняття "економічна безпека підприємства" стає зрозуміло, що підхід є не настільки важливим сам по собі наскільки важливим є характер безпекозабезпечувальних дій та процесів на підприємстві, що зумовлені ідеологією певного підходу. Тому концептуально підходи поділені на дві принципово різні групи: 1) ті, що базуються на концепції безпеки як форми розвитку; 2) ті, що базуються на концепції безпеки як форми протистояння суб'єкта загрозам. Такий поділ зумовлює наявність принципово різних способів забезпечення економічної безпеки підприємства. Як відзначено О.М. Ляшенко: "Очевидно, що концепції та підходи щодо економічної безпеки підприємства перебувають у конвергентному стані. Розвиток та економічна безпека – найважливіші характеристики підприємства як єдиної системи. Їх не слід протиставляти, кожна з них по-своєму характеризує стан підприємства. Таке твердження є актуальним, коли підприємство розглядають як відкриту систему, що функціонує в рухливому навколишньому середовищі" [4].

Сучасні концепції управління підприємством приділяють багато уваги соціальній стороні процесів управління. Це також накладає відбиток на концепції тлумачення економічної безпеки підприємства. Соціальний аспект відносин усередині підприємства поступово стає головним і, швидше за все, наступною фазою генези економічної безпеки підприємства стане соціально-орієнтоване сприйняття безпекозабезпечувальних процесів. Як відзначено В.О. Шуршиним: "Соціально-економічний аспект безпеки властивий усій системі виробничих відносин, визначає її якісний стан, структурний рівень, кількісну міру, характер руху. Нині найбільш поширеним є трактування соціально-економічної безпеки як особливої системи економічних відносин, що виникають на стику двох сфер соціуму – соціального та економічного. Поняття "соціально-економічна безпека" має певний політико-економічний сенс. Мова йде не про поєднання економічних проблем і соціальних (у вузькому сенсі) завдань, не про врахування соціальних (у тому ж значенні) наслідків упроваджених заходів, а про об'єктивну соціально-економічну форму безпеки, втілення в ній вимог специфічних економічних законів. Соціально-економічна безпека є такою формою безпеки, яка відіграє роль своєрідної функції цих законів" [5].

Але у межах даного дослідження більш важливим аспектом є прагматичний – пов'язаний з тим, наскільки той чи інший підхід може бути застосовним на практиці. В цілому, сучасна безпекологія налічує чотири основних родових різновиди розуміння поняття "економічної безпеки підприємства": як результат, як властивість, як характеристику (стан) та як сукупність відносин. У межах цих чотирьох родових різновидів поняття існує безліч видових різновидів. Видові різновиди породжуються у межах майже кожного предметного поля дослідження економічної безпеки підприємства.

Якщо структурувати підходи за родовими ознаками, то перше, що важливо у окремому підході – це, те як підхід пояснює можливості вирішення тривіальних управлінських задач. При будь-якому родовому розумінні економічна безпека підприємства є учасником процесу управління, чи то у якості об'єкта управління, чи то у якості критерію управління, чи то у якості функціональної або складової підсистеми тощо. Традиційно до тривіальних управлінських задач відносять: опис об'єкта управління, опис цілей існування об'єкта управління, формування критерію управління об'єктом, проектування та створення системи управління [6]. На жаль, жоден з існуючих підходів не в змозі вирішити усі чотири задачі комплексно. Переважна частина розробників підходів (або їх послідовників) концентрують свої дослідження лише на описі об'єкта управління за умови дії на нього певних загроз чи вимог розвитку, інколи фрагментарно зупиняючись на описі цілей існування об'єкта управління за умови його участі у безпекозабезпечувальних процесах. Що стосується формування критерію управління об'єктом, який обтяжений турботою про власну економічну безпеку, то такі дослідження мають взагалі одиничний характер. І найголовніше – яким чином "вбудувати" безпекозабезпечувальну діяльність до існуючої системи управління підприємством – сучасними науковцями-безпекознавцями ігнорується. Хоча саме це визначає перспективне спрямування досліджень у царині економічної безпеки підприємства. Лише верифікація практикою застосування вищезазначених підходів надасть можливість розуміти – що є істинним та потребує подальшого розвитку, а що не має прагматичної цінності та не потребує подальших наукових зусиль.

Сучасне ставлення до безпеки припускає, що безпека є гранично суб'єктивною, тому її необхідно виражати через відчуття суб'єктів у певному об'єкті, через їх розуміння небезпеки. Тільки суб'єкт усередині об'єкту здатен надати опис об'єкту з врахуванням відчуття небезпеки його внутрішнього середовища. Отже постає питання – наскільки кожна з родових концепцій враховує суб'єктивну сторону об'єкта, до якого вони застосовуються? Але відповідь, на жаль, невтішна – ці аспекти допоки невраховані ані жодною родовою концепцією, ані жодним їх видовим різновидом. Єдиним виключенням

є гармонізаційний підхід, який пророблений до рівня "вбудовування" в систему управління підприємством, але не власним способом, а лише шляхом копіювання відповідних механізмів та процедур стратегічного управління. Але це також можна вважати певним досягненням на тлі інших підходів.

У цьому сенсі головною проблемою сучасних наукових досліджень у царині економічної безпеки підприємства є їх орієнтація на атомізм та історичність (генетичність) розвитку, у той час як превалюючою доктриною повен стати холізм [7]. При цьому застосування доктрини холізму ні в якому разі не означає заглиблення у взаємовідносини між елементами поняття економічної безпеки. Перш за все, холістичний підхід припускає обов'язкове вивчення поняття економічної безпеки у межах певного середовища, де воно культивується. У нашому випадку середовищем існування поняття економічної безпеки є підприємство. Кожне окреме підприємство являє собою соціально-економічну систему, яка наповнена сукупністю економічних, соціальних та інституціональних елементів та відносин між ними. На сьогодні поняття "економічна безпека підприємства" досліджується у відриві від самого поняття підприємства. Дослідники-безпекознавці ігнорують глобальний зміст та призначення феномену підприємства. Як відзначає сучасний російський філософ Г.А. Атаманов: "Усі "види безпеки", існуючі на сьогодні, і ті, які з'являться в майбутньому, насправді є фразеологізмами, що означають вузьке завдання забезпечення безпеки одного або декількох атрибутів об'єкту безпеки. А, як відомо, у кожного об'єкта нескінченна кількість атрибутів. Звідси витікає, що і "видів безпеки" може бути нескінченна множина" [8]. Тобто, якщо не конкретизувати атрибут об'єкту безпеки (у даному випадку підприємства), який покладений в основу розуміння сутності економічної безпеки підприємства, процес родо-видового розширення цього поняття буде безкінечним та, по суті, даремним. На думку автора даного дослідження, найбільш доцільно у якості конкретизованого атрибуту підприємства використовувати його праксеологічне призначення. Саме призначення (головна ідея) поєднання певної сукупності елементів у вигляді підприємства дає можливість зрозуміти істинну роль економічної безпеки підприємства.

Як встановлено нами раніше, головна мета, яку переслідують елементи об'єднуючись у підприємство – це спрощення, здешевлення та впорядкування власної діяльності у межах створеного підприємства порівняно з індивідуальною діяльністю в неструктурованому ринковому середовищі. Кожен з елементів, що створюють підприємство, вбачає власну конкретну вигоду від об'єднання. Не є виключенням у цьому сенсі і концепт економічної безпеки. Якщо ми визнаємо забезпечення економічної безпеки як одне з головних завдань підприємства, то об'єднання певної сукупності елементів у межах підприємства також повинно давати можливість спростити, здешевити та впорядкувати безпекозабезпечувальну діяльність. Тобто, у базовому розумінні економічна безпека підприємства повинна бути пов'язана зі здатністю підприємства функціонувати у відповідності до свого призначення, виправдовуючи при цьому економічні очікування учасників. Задля того, щоб функціонувати у визначеному сенсі підприємство повинне віднайти та підтримувати такий спосіб функціонування, який дозволяє вести діяльність найбільш просто, дешево та впорядковано. Знайшовши такий спосіб, підприємство втрачає лабільність і поведінка елементів стає стереотипною та рутинною. Саме за рахунок використання стереотипних дій та явищ підприємство діє дешево, просто та впорядковано. При цьому, стереотипність поведінки підприємства в цілому сформована та залежить від стереотипності поведінки кожного з елементів. Але як тільки з'являється досить значна кількість позастереотипних дій та явищ, діяльність підприємства дорожчає, складнішає та стає роззуродженою. Це означає перехід підприємства від безпечного стану до небезпечного.

Висновки. Парадигма СЕБП припускає два головних завдання цієї системи. Перше – це забезпечення економічної безпеки підприємства, з досягненням максимальної ефективності процесу забезпечення економічної безпеки підприємства з найменшими витратами, збільшення своєї частки на ринку, максимальної підприємства до ринкового середовища, що змінюється, тощо. З іншого боку, не менш важливим завданням є побудова самої системи економічної безпеки підприємства з можливістю тривалого існування у стані динамічної рівноваги. Неправильно сформована СЕБП не зможе виконувати перше завдання ані тривалий час, ані із заданою результативністю. Критерієм виконання цих завдань є такий – доки підприємство виконує своє економічне призначення для об'єднаних у його складі елементів (учасників), доки і його діяльність можна вважати економічно безпечною для учасників. Основною ознакою настання економічної небезпеки є створення таких умов функціонування, при яких потрібна зміна превалюючих економічних стереотипів та, як слідство, зміна усталеного економічного способу функціонування. Все те, що примушує елементи (учасників) підприємства змінювати власні економічні стереотипи є загрозами економічній безпеці підприємства.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення науково-практичних засад формування системи економічної безпеки підприємства на основі узгодженості економічних стереотипів учасників підприємства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. *Белоусова І.А.* Модернізація системи економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності в процесі управління витратами : дис. ... доктора екон. наук : 21.04.02 / Белоусова Ірина Анатоліївна. — Київ, 2010. — 355 с.
2. *Ляшенко О.М.* Управління економічною безпекою підприємства : дис. ... доктора екон. наук : 08.00.04 ; 21.04.02 / Ляшенко Олександра Миколаївна. — Луганськ, 2012. — 405 с.
3. *Шульга І.П.* Формування системи економічної безпеки емісійної діяльності акціонерних товариств : дис. ... доктора екон. наук : 21.04.02 / Шульга Ірина Петрівна. — Київ, 2011. — 455 с.
4. *Ляшенко О.М.* Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія / О.М. Ляшенко. — Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2011. — 400 с.
5. *Шуршин В.О.* Сутність та декомпозиція поняття системи економічної безпеки регіону / В.О. Шуршин // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. — 2 ч. — Вип. 21, ч. II. — Черкаси : ЧДТУ, 2009. — С. 91–96.
6. *Поспелов Д.А.* Ситуационное управление: теория и практика / Д.А. Поспелов. — М. : Наука, 1986. — 286 с.
7. *Кравченко С.* Основні напрями забезпечення економічної безпеки України / С. Кравченко, С. Теленик // Економіка. Фінанси. Право. — 2002. — № 10. — С. 6–10.
8. *Атаманов Г.А.* Диалектика безопасности / Г.А. Атаманов // Национальная безопасность России в перспективах современного развития. — Саратов : ООО Изд-во "Научная книга", 2005. — С. 21–27.